

سوانیاں دی شاعری دے موضوعات

ڈاکٹر شاہین کرامت ☆

Abstract

The role of female writers has been vibrant in modern day literary currents in Punjabi language. There are a numbers of women who have rendered their pen on all sorts of topics. They have also created ripples in the field of poetry by composing on socio-cultural, religio-politic and economic issues and their impact on womenfolk especially Punjabi women. The article has also been incorporated with examples of Punjabi poetesses' renditions.

”عورت“ اچ وی دنیا دے پرانیاں تے وڈیاں سرما ویاں وچوں اک سرما واں اے۔
 اخلاقیات، عمرانیات، بشریات تے نفسیات خورے کنیاں خورو بیٹیاں نال ایس نوں ویکھیا گیا، جانچیا
 گیا، پرکھیا گیا تے فیر لیبل لائے گئے پر لہہنوں سہانن وچ سبھ توں وڈا گھپلا ایہ ہویا کہ مرد نے
 اپنے بنائے ہوئے معیاراں، علماں، تصوراں، نظریاں تے پالے ہوئے تعصباں دی عینک نال ویکھیا
 کہ اوس دی ساری نیک نیتی، غیر جانبداری تے خلوص دے باوجود اجھے مطالبے ٹھیک پچھوکر وچ
 نہیں حل ہوندے کیوں جے اک جُردو جے جُرنوں سمجھن وچ کامیاب نہیں ہوسکدا۔ جے اوہ اوس
 حد تک پر اڑ وی جاوے فیر وی اوہ اپنا اندر وی تے معاشرتی دباؤ وی نیک نیتی نال کوئی فیصلہ کرن
 توں ہٹکے گا۔

عورت ہر معاشرے دے مردانہ معیاراں دے مطابق اپنے آپ نوں بدلدی رہندی
 اے۔ ایہ عمل صدیاں توں جاری اے۔ اوہ ساری حیاتی To be or not to be دی الجھن وچ

☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج برائے خواتین، سمن آباد، لاہور

جکڑی رہندی اے۔ اک گھر والی زبانی، سڑک تے کم کرن والی، دفتر وچ، ہسپتال، سکول، بینک
غرض کہ مُلک دی وزیر اعظم، صدر وی بن جاوے ہر تھاں، ہر سٹیٹس وچ اوس دے وکھرے مسائل
نیں۔ شگفتہ مازلی دی نظم ”سوانی“ وچ ایہ موضوع انج آیا اے:

لے پینڈے رُردی رُردی / بھینڈاں بکریاں لے کے پھر دی

بال دُپے جھولی پا کے / سرتے دھر کے اناں ڈھونڈی

لے کے گارا چھت تے چڑھدی / اُچیاں نیویاں کچیاں راہواں

بھر بھر گاگراں، گھڑے لیاؤندی / ڈھپ دی چادر سرتے لے کے

کھیتاں وچ وی ہتھ ونڈاندی / دھونیں اگے رو وی لیندی

چلھے دے سچ آ پے بلدی / ایہ سبھ ویکھ کے سوچدی آں

کیوں کہندے نیں اج وی سوانی / کم سارے نہیں کرنے جوگی۔۔۔۔۔! (1)

ایہو نہیں کہ سوانیاں دی شاعری وچ نرا اپنی بے مائیگی دا احساس ہی ملدا اے یاں نری
بے قدری دے پالے ای اوہنوں ٹھار دے نیں۔ ایس احساس وچ تے برصغیر وچ وسدا ہر نچلے
طبقے تے درمیانے طبقے دا انسان ٹجھیا ہویا اے۔ ویہویں صدی وچ کئی جاگرتی تحریکاں نے
جنم لیا۔ ”گت پچھے مت“ اکھوان والی زبانی، بہشتی زیور، بوبل نماز تے پکیاں روٹیاں توں اگانہہ
نکلی تے اوس نے ہولی ہولی دسیا کہ سماج اندر دے سارے روگ اوس نوں نظریں آوندے نیں۔
اوہ وی اک جیوندی جاگدی تے حساس فرداے۔ ایہدی خاطر اوس نے استعارے تے علامتاں دا
سہارا وی لیا تے اپنے شعری گناں تے ڈونگھے احساس نوں منویا۔ مثال دے طور تے وڈیاں ظالم
طاقتاں دا تہی دنیا مال ورتارا دے پس منظر وچ شاہین مازلی دی ایہ نظم ویکھو:

”سمندر پتھراں دی قید وچ“

پُورب / پچھم

اُتر / دکھن پانی پانی

ساڈے پیراں / پٹھاں وچھدی جاندی
 ہولی ہولی / پتھر بندی جاندی اے
 ہتھ سماں دے / پورب
 پچھم / اتر

دکھن / دلوں و دھدے آوندے نیں

ایہ سازش اے / پانی نوں وی / قید کرن دی (۲)

اجیہی ای سوچ رکھن والی اک شاعرہ نسرین بھٹی اے، جہدی شاعری وچ سماجی مذہبی
 پسماندگی، فرسودہ رسماں ریتاں دے خلاف کوڑا لچھ ملدا اے۔ اوہ اپنے فکری بصیرت تے فنی
 عظمت دے زخمی ہتھاں مال اپنے آل دواویوں سارے دکھ لہا کے سٹنا چاہندی اے۔ ایہدے
 لئی اوں دا انداز تے آواز بے باک اے۔ مثلاً:

میں اک خدا نوں مندی / تے کسے مذہب تے ڈنڈا

یقین نہیں رکھدی / انصاف، انسانیت نوں

سدا پیار کیتا تے / اک سچ پچھے سدا

تہمتاں داز ہر پیتا (۳)

اوپدا احساس دل جد ایہناں معاشرتی کوچھاں تے سڑدا بلدا اے تے اوہ رب اگے انج

دعا کو ہوندی اے:

ایہ ظلم / فطرت دا نہیں

ای قوم نے کرم کمایا اے / پسماندگی

تے / جہالت دیاں زخماں

میںوں ڈنڈا ستایا اے (۴)

ظفر اقبال اپنے اک مضمون ”ہماری شاعرات“ ایک سرسری اور نامکمل تذکرہ ”وچ ایس شاعرہ بارے لکھدے نیں:

”نسرین انجم بھٹی نظم کی صحیح معنوں میں ایک بڑی شاعرہ ہیں جن کی شاعری گہرے سماجی شعور اور اُس کی عکاسی کے حوالے سے ایک خاص امتیاز کی حامل ہے۔ صنفِ نظم کو انہوں نے آزاد اور نثری دونوں صورتوں میں بروئے کار لانے کا کارنامہ سرانجام دیا ہے جبکہ ان کا کلام اُردو اور پنجابی دونوں زبانوں میں ایک سنگ میل کی مثال ہے۔ میں کہا کرتا ہوں کہ جو لوگ نثری نظم کو نہیں مانتے انہیں نسرین انجم بھٹی کی نظمیں پڑھنی چاہئیں۔ ان کی شاعری ایک ایسی زبردست طاقت کی حامل ہے جس کی مثال دُور دُور تک دکھائی نہیں دیتی۔“ (۵)

جنوبی پنجاب وچ سرانیکی دیاں شاعرات وچوں مسرت کلا نچوی، شیماسیال تے اقبال بانو نے خاص کر کے ایہناں سماجی کوچھاں دے خلاف آواز چکھی اے تے اپنی شاعری راہیں طبقاتی کشمکش، وڈیرا ازم، سرمایہ داراں تے روایتی رویاں وچ ظلم دے شکار کرداراں نوں دکھایا اے۔ اقبال بانو ہوراں دی نظم ”وڈاسائیں“ ویکھو:

حویلی وچوں / اوہ زمانیاں چیرکاں

رات دی سانت وچ / دل دھلیندیاں ہین

پرسارا کوٹھ بڈا پاپے / نندر دے سمندر وچ

کئی نہ جا گیا / کہیں اپنی نندر برباد نہ کیتی

(سبھ ایہناں چیرکاں دے عادی ہین) (۶)

عذرا وقار ہوری وی سوانی شاعراں وچوں اک بڑا سنجیدہ ماں اے۔ اصل وچ نویاں ساریاں شاعرات نوں گل کہن تے آواز چکھن دی پیرنا لہیاں ای شاعرات کولوں ملی۔ باریک

بنی مال مشاہدہ تے اپنے اندر دے احساس نوں دو جے دے درد مال رلان دائن اہیاں ہستیاں
 کولوں ہی آیا اے۔ عذرا وقار ہوراں دی ایہ نظم ”راہ جانندی گلدوی مال انٹرویوتوں لئے نوٹ“
 خیال دے کیہڑے کیہڑے درکھڑکاندی اے۔ وگئی ویکھو:

ہتھیاں گھسن / تے مال خزانے
 کاگت لیراں لیوی / ہڈاں دابا لہن
 کھنڈ کر خانے / دھواں دھکھے تے مال خزانے
 کارپوریشن اگاں لالا کرے صفائیاں / اتھے بیٹھ کسے نہ رہنا
 گھگھرا ویہہ گز دا (۷)

معاشرے دے اک کردار دی تصویر عذرا وقار دی ایس نظم وچ ملدی اے۔ ایس دنیا
 وچ ان گنت وسیب نیں، وٹو ون ریتاں رہناں نیں، ایویں ای مختلف راہواں تے ٹرن والے رہی
 نیں کجھ ظاہر بھدے نیں، کجھ باطن دیاں منزلاں اُلانگھسن دے جتن جالدے نیں۔ روحانی
 بندھاں وچ جسم مال نہ ٹرن یاں دل دماغ دی جنگ یاں ظاہر باطن دی اجہی کیفیت ہووے کہ
 من ملال ہو جاوے تے اجہی آواز نکلدی اے جہی کھکشاں ملک دی نظم ”شدائی“ وچ اے:

مر تے پائی بھرم دی لوئی / اصلی شکل لکائی
 لوکی مینوں سائیں آکھن / میرے بوجے چھائی
 اگے ودھ ودھ انگلاں پٹھن / میں تے مکرئی لائی
 میری قبر تے دیوے بلدے / اندر ہیر خدائی
 لوکو مینوں پتھر مارو / کہو مینوں شدائی (۸)

اپر وکت لکھی نظم اک کیفیت اے، حالت اے اوس سفر دی جس نوں بندہ اپنی مرضی مال
 پُندا اے۔ ایہدے وچ اوکڑاں وی نیں تے آکڑاں وی، منزلاں وی نیں تے مٹناں وی، پر
 منزل اجہی سوچلی اے کہ بندہ ایس راہ دیاں ساریاں آزمائشاں نوں جر جاندا اے کیوں جے

ابہدے بعد دے لمحے امر ہوندے نیں۔ ثروت محی الدین ہوراں دی ایہ نظم بندے دے اندر لے
پندھ دی کہانی اے۔ مردیاں عورت داصیغہ ۶ تھے معنی نہیں رکھدا۔

لکھ ہزاراں صدیاں لنگھن / بندے جس پل اندروں جیون
اوں اک پل وچ جیوندیاں ہویاں / اکھیاں راہیں اندر لنگھن

ون سونے رنگ / رنگ جیہڑے ہولی ہولی

رنگدے جاون جنڈی ساری / جیون مکن مگروں وی

اپنے پچھے چھڈ دے جاون / اپنی ساری لالی (۹)

سجاد حیدر ہوری ثروت محی الدین دی شاعری تے لکھدیاں وسدے نیں کہ:

”ایہو ازلی ابدی رنگ نیں جیہڑے کسے Hour-glass وچ نہیں ہوندے

جیہڑے کسے Metronome دی تال وچ نہیں بچھدے ایسے کر کے ایہ

وقت دی پکڑتوں باہر رہندے نیں۔“ (۱۰)

ثروت دے شعری پراگے ”کنیاں“ ای اخیرلی نظم ایسے خیال تے مشتمل اے۔ ایس

نوں اوہدے ایس تخلیقی سفر دا Epilogue وی آکھیا جاسکدا اے:

ورھیاں دے گھیرے دے اندر / ٹردے رہندے لوک

اک اک پل دے اندر / جیوندے مردے رہندے لوک

کجھ گھڑیاں صدیاں توں لمیاں / کجھ صدیاں اک پل

اپنی اپنی بہت مطابق / ویڈیا پدے لوک (۱۱)

۶ تھے ایس حقیقت نوں وی اکھوں پر وکھا نہیں رکھیا جاسکدا کہ جتھے ویڈیا تے حالات

بندے نوں اندروں جگاؤندے نیں او تھے طبقاتی ونڈ وی ایس سوچ اُساری تے سوچ اُڈاری وچ

اہم کردار ادا کردی اے۔ ایسے طبقاتی ونڈ دے پھل سروپ وچوں اک وڈی حقیقت ایہ وے

کہ Gendar Level توں اگانہہ دی گل چھوہی جاندی اے۔ ایہ ونڈ بہت اُچے تے بہت

نیویں دوویں طہقیماں وچ اپنی اپنی بت مطابق موجود اے جد کہ وچکار لے طبقے دے لوک کدی ایسے گجھلک صورت چوں نکلے ای نہیں ایسے کر کے اوہناں دے ہاں رشتیاں دی اٹوٹ جڑت؛ آس؛ نراش؛ ٹٹ بھج کسے ہور طرح موجود اے۔ مثال دے طور تے صغریٰ صدف دے شعری پراگے ”مور کھ من“ تے ”مائے نی میں کہنوں آ کھاں“ دیاں ودھیریاں غزلاں تے نظماں وچ ایہ رنگ موجود نہیں۔ اوس دی اک نظم ”بے یقینی دا خوف“ ویکھو:

میری ذات دے صحرا اندر / ہولے ہولے اپنے ای ماں ہون دا خوف اے
 درد نضاواں اندر / ویلے توں پہلاں ای خزاواں داموسم
 آیا ہویا اے / مرا وجود اے جیہڑا جس اندر مرجھایا ہویا اے
 پر اس ویلے / دل دی کر بل نگری اندر
 تیری محبت قطرہ قطرہ / شبنم وانگوں ڈگدی اے
 میرے دکھ نوں ہور ودھانندی جاندی اے / آہن
 کسے دن اس شبنم نوں / ساون کر دے
 کسے دن اپنی چاہت نال توں / میرا جیون بھر دے (۱۲)

پنجابی شاعری وچ مڈھ توں ای رومانوی رنگ دے نال نال روحانی تے باطنی کیفیتاں نال رہیاں جہدے نال شاعری دیاں بہت ساریاں جہتاں سامنے آئیاں۔ لوک گیت، طبع زاد شاعری ہر دور وچ ہر دور وچ ایہ گن ویکھے جاسکدے نیں۔ دوجے ایہ کہ اُردو شاعری وچ نویں اسلوب تے تحریکاں نے پنجابی لکھن والیاں نوں وی متاثر کیتا، کیوں جے بہت سارے پنجابی شاعر تے شاعرات اُردو توں پنجابی وچ آئے یاں ایہناں صحبناں وچ رہے۔ ایسے کر کے اوہناں دی شاعری وچ اوہو مضمون ملدے نیں۔ مثال دے طور تے ہاجرہ مشکور، ناصری، عذرا، وقار، نسرین، انجم بھٹی، سارہ شگفتہ، بشری رحمان، بشری اعجاز وغیرہ۔ پر ایہناں ساریاں شاعرات نے اپنے تشخص (پچھان) نوں قائم رکھیا۔

ڈاکٹر سلیم اختر اپنے اک مضمون ”پاکستانی شاعرات تشخص کی تلاش“ وچ لکھدے نیں:

”نفسیات ہمیں یہ سمجھاتی ہے کہ عورت نہ تو مانوق انفطرت مخلوق ہے نہ اساطیری شخصیت، نہ ہی پہیلی اور نہ ہی چیتان۔ وہ گوشت پوست کا پیکر ہے، وہ بھی اعصاب اور غدد و دوں کی کارکردگی کے تحت عمل اور رد عمل کا اظہار کرتی ہے۔ یہی نہیں بلکہ مرد کی طرح وہ بھی معاشرہ کی فرد ہے اور ساتھ ہی قد غنوں اور ممنوعات کی اسیر!

”البتہ معاشرہ میں زندگی بسر کرنے کے لحاظ سے یہ اسامی فرق ہے کہ مرد اپنے ساختہ معاشرہ میں راج کرتا ہے جبکہ عورت مرد کے بنائے ہوئے سانچے میں ڈھل کر اس کے بنائے ہوئے اقدار و معیار کے مطابق اس کے معاشرہ میں مرد کے لیے زیست کرتی ہے۔ مرد کے لئے محض مرد ہونا کافی ہے جبکہ عورت کو عزت (اور یہ عزت بھی مردانہ معیارات سے مشروط ہے) سے زندگی بسر کرنے کے لئے ماں، بیوی، بیٹی اور بہن جیسے کردار بطریق احسن ادا کرنا ہوتے ہیں۔

شاہدہ حسن اس ضمن میں لکھتی ہیں:

”حقیقت یہ ہے کہ میں جس عہد میں پیدا ہوئی وہ عجیب تضادات کا عہد ہے۔۔۔۔۔ ذات کی تنہائیوں میں اتر کر اپنے احساسات کی رنگا رنگی کو منکشف کرنے کا عہد بھی اور ان پھیلنے اور ہر لمحہ وسیع ہوتے انسانی تعلقات اور ان کے بے شمار دائروں میں مسلسل ماپنے کا عہد بھی، رشتوں ماتوں سے گندھی زندگی کی دلداریاں کرنے کا عہد بھی اور انہی رشتوں ماتوں کو بے معنویت کی سرحد پر پہنچ کر دم توڑنا دیکھنے کا عہد بھی۔ سو اپنے عہد میں جب ایک سانس کا حساب دینا ہو تو زندگی گزارنا ایک بڑا اہم ہے۔ یہ ہنر مکتبی اور اکتسابی سے زیادہ الہامی ہے۔“ (۱۳)

ایسے الہامی ہنر وچ پاکستانی پنجابی شاعرات دی تعداد بہن ڈھیر اے پر اسلوب دے وکھرے پن وچ سارا شگفتہ ”لکن مٹی“ عائشہ اسلم ”ککھ تے کانے“ شائستہ حبیب ”میں“ کپاہ تے

چاننی“ بشری اعجاز ”پہاں بھار“ تے نسرین انجم بھٹی ”نیل کرایاں نیلکاں“ دے حوالے نال کمال
 نیں اتے لہندے پنجاب وچ جے کرنسرین انجم بھٹی نوں ایہناں دی سالارمن لیا جائے تے کجھ
 گھٹ نہیں۔ اوہناں دی لمی نثری نظم ”نیل کرایاں نیلکاں“ (جیہڑا اوہدی کتاب دا ٹائٹل دی
 اے) وچوں کجھ سطران:

کون کون مینوں چیر کے اک دوجے نوں ملے گا
 میری کھل چوں جھونے دی خشبو آؤندی سی جدوں میں کسے نوں
 چیر کے کسے نوں نہیں ساں ملدی
 وکھری وکھری رہندی ساں
 تے ساریاں نوں ساریاں نال میدی رہندی ساں
 سارے ای میرے اندروں لکھدے رہندے سن
 تے اوہ وی جیہڑا میرے شیشے وچ آن کھلوتا تے دُہائی پے گئی
 توں میرا تر وپا ایں
 میں تیرے نال بھری ہوئی آں
 مٹی دیاں اکھاں وچ بی ساہ لیندے نیں تے ہوا جھل پیندی اے
 گویاں نے ساہ لینا مٹی کولوں سکھیا ہونا ایں
 تاہیوں وڈیاں ہو کے انھیریاں بن جانیاں نیں
 تے اپنے ہوکیاں وچ اپنے واء ورو لے لہندیاں نیں
 میرے ہتھاں دے نشان ہواواں نال لے گئیاں (۱۴)

اپنی ایس نظم وچ نسرین نے ویب وچ وسدی زمانی دی ہوند تے مختلف طبقیات دی ونڈ
 دے کہڑے کہڑے روپ دکھائے نیں اگے دیکھو:

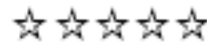
تھالی وچ تھک چھڈیا ای۔۔۔۔۔ چل اوہ جانے
 اپنے ہتھاں تے مینوں تر و نک لے

میں تھالی دا بھیت بن جاں گی
 میں منگی گئی تے خدا دے کھاتے پے گئی
 نبی زادیاں مینوں وُھیا۔۔۔۔۔ تیرے کول میرے لئی کجھ نہیں سی
 میں ہس کے پُپ ہورے
 کتھے کتھے وکدی تے کیویں کیویں شرمندی ہندی
 ایس گلے میں سیانی نکلی تے ہاسے وچ کواچ گئی
 آپے روویں گاتے مینوں لہو لویں گا (۱۵)

ترقی پسند تحریک دا زمانہ اک زرخیز زمانہ سی ایہو کارن اے کہ ایس دور وچ سواتیاں نے سماجی تے نفسیاتی پچھوکڑ دے حوالے نال اپنے تخلیقی جوہر دکھائے پر جہناں کڑے ویلیاں وچ اوہناں ایس پڑ وچ پیر دھرے تے آواز نکلی اوہ سر اہن جوگ اے۔ احمد جاوید اپنے اک مضمون ”خواتین کا ادب۔۔۔۔۔ ایک اجمالی جائزہ“ وچ لکھدے نیں:

”مسلم خواتین نہایت نامساعد حالات میں شعر و ادب کے میدان میں داخل ہوئی تھیں مگر پھر بھی نہایت سرعت کے ساتھ اپنی حیثیت کو منوانے میں کامیاب ہوئیں۔ ان کی فکر میں بھی عہد بہ عہد تبدیلی واقعہ ہوئی اور مختلف تحریکوں سے اثر قبول کرنے میں بھی انہوں نے کوئی جھجک محسوس نہیں کی۔ زیادہ اہم بات یہ ہے کہ اگر ادب کا طالب علم خواتین کی تحریروں کا آغاز سے بھی جائزہ لے گا تو ایک بات اسے ضرور قدر مشترک کے طور پر دکھائی دے گی اور وہ یہ کہ خواتین اپنے حقوق اور اپنی حیثیت کے تعین کو موضوع بنانے میں زیادہ سہولت محسوس کرتی رہی ہیں۔ یہ اور بات کہ روپے اور زاویہ نگاہ میں اکثر و بیشتر تفریق دکھائی دے گی۔“ (۱۶)

ایس رائے نون مکھ رکھ کے لہندے پنجاب دیاں خواتین شاعرات نون دیکھیے تے کسے حد تیکر ایہ گل ٹھیک جا پدی اے۔ کیوں جے پاکستان بن مگروں مرد تے عورت وچ فرق زیادہ شدت مال سامنے آیا۔ ایس دا ایہ مطلب اکا نہیں کہ صدیاں پرانی پنجابی تہذیب وچ ایہ ہٹکن نہیں سی ہے سی پر اپنی شدت مال نہیں سی۔ ہن عورتاں دا دائرہ سوڑا سی۔ معاشرتی گھٹن مال عورت دیاں تخلیقی گناں نون گھٹن لگیا تے اوس نون اوہ ساری آزادی تے ماحول نہ مل سکیا جیہڑا مرد نون میٹر آیا پر ایہدا انجام ایہ ہو یا کہ فیمنیزم دے رواج پا جان مال پنجابی شاعری دورخی ہوئی۔ اک اوہ جہدے وچ عورت دے فطری جذبیاں دا اظہار ملدا اے تے دوجی طرف انا پرستی والا رویہ جیہڑا مرداں دے خلاف اک رد عمل اے۔ ایہ اک فطری امر اے کہ معاشرے وچ اٹھدی چڑھدی لہر تخلیق دا موضوع ضرور بن دی اے۔

حوالے

- (۱) شگفتہ مازلی، سوچاں دیاں صورتاں، ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، لاہور 1999ء، ص 69، 70
- (۲) شاہین مازلی، خیال، خواب تے رنگ، لاہور، شیخ غلام علی اینڈ سنز، 1978ء، ص 48-49
- (۳) نسرین بھٹی، دکھاں بھرے جتھے، لاہور، عزیز پبلشرز، 1991ء، ص 136
- (۴) اوبی، ص 25
- (۵) سماجی ادبیات، جلد 18، شمارہ 74-75، جنوری جون 2007ء، ص 341
- (۶) ادبیات سماجی، جلد 18 شمارہ 74-75 جنوری جون 2007ء، ص 505-506
- (۷) عذرا وقار، متراں دی بھائی خاطر، لاہور، مجلس شاہ حسین، 1974ء، ص 29-30
- (۸) کہکشاں ملک، جتھے لکھت، مملوکہ راقمہ

- (۹) ثروت محی الدین، کنیاں، لاہور، فیروز سنز لمیٹڈ 1989ء، ص 29
- (۱۰) اوی، ص 13
- (۱۱) اوی، ص 118-119
- (۱۲) صفحہ صدف، مائے نی میں کہنوں آکھاں، لاہور، صدف پبلیکشرز، اشاعت اول، اگست 1999ء، ص 100-101
- (۱۳) سلیم اختر، ڈاکٹر: مضمون مشمولہ ادبیات (سہ ماہی) جلد 18 شماره 74,75، جنوری، اسلام آباد، اکادمی ادبیات پاکستان، جون 2007ء، ص 343-344
- (۱۴) نسرین انجم بھٹی، نیل کراہیاں بیلکاں، لاہور، سچیت کتاب گھر، دوجی وار 2003ء، ص 22,23
- (۱۵) اوی، ص 25 توں 35
- (۱۶) ادبیات (سہ ماہی) شماره 75,76- ص 363

